

Ինչ որ երեւոյնք էր եւ կամ կրնայ ըլլալ, կամ թէ անոր
 մէջ մտայ միայն չէ նեւ բովանդակող, պարտից նա-
 ճօնը եղած էր: Կարծեալ Հայկազանց վերնադաս
 ետեւ Մանիգոնացոց գրեթէ մէկ ու կէս դարու
 տիրութեան ատեն՝ Հայաստանի պատմութեան վրայ
 հասարակ բուն մը չէր գիտեր: Ենամուտն Հառ-
 մայի մատենագիրներուն՝ առաջին Արտասարգէն
 ինքը պիտի մէկ գարու ատարա խեղճութիւնը յիշած
 Հայաստանի խառնուրդներուն պատմութիւնը մինչեւ
 Տիգրան մտք կարող չէ եղած մեր տոհմային պատ-
 մագիրներուն Տեա յարկըս է. համարելու կերպով
 միայնակ:

Վճարակ մը ազգային հին պատմութեան աւ-
 առանկ երեւելի տեղերն են, որ հասարակագոր-
 ծակըս եւ պայծասանուող մեծ կարասութիւն ու-
 ղն, եւ որոնցմ առնայ միայն՝ արտաքին պատմիչ-
 ներ մասամբ ինչ կ'օրհեն: Զարուհակեալ քննու-
 թիւնը կրնայ հեռուցեալ ատենի մասերուն աւելի
 ընտանաբար թիւն մը տալ, բայց խիստ շատ տեղ ալ
 կը տկարանայ. իսկ բուն պատմութեան պահած
 տեղը չկրնար եւ ոչ գեղար մը ստեղծել, ուստի
 եւ անմայն նկատմամբ ու ինչ եւ ինչ վիճակի մէջ՝
 անոր ազդեցիկն անորոքեցիկ նախադրութեան ու-
 ղն: Այսպիսի աւելումներ ետեւ մեր ազգին մէջ ու-
 մը ընդ աւ անունի գրուող հին պատմութեան սղա-
 յից, եթէ անկարելի ու պարտաւ յոյս չէր ուրիշ
 ձեռքը, գտնել շատ յանդուրձ անկարելի թիւն է:
 Ինչպէս ժամանակու Մարաբայայ ամբողջ օրինակն
 ու Հայաստանի մեհնական գրուածքներէն քաղե-
 լով շարագրող եւ ուրիշ սարագրի ժամանակա-
 կից պատմիչները գտնուելով՝ մեր ծանօթութեան
 անմայն շատ ընդարձակին: Բայց հիմայ մեզն ա-
 մենկ մտաւորն են անպաճեւ, գրեթէ քարերու
 վրայ փորուած այն արձանագիրները, որոնք Պարս-
 կաստան, Ասորեան, Հայաստան, Մարաստան ու
 Բարեխաստան այնչափ յաճախութեամբ կը գտնուին:

Վկայութի բան մըն է որ ասոնց ալ ինչ մը
 ման արտակալ եւ փրաստներու ներքեւ իմա-
 դեայ պիտի ըլլայ, սակայն գեա բաւական ա-
 ստատելեամբ մնացած են յիշեալ տեղերը: Իսկ
 մեզ թէ զգեստ ասոնց աւելումը չեն մտնիր ամեն-
 քին արտակարգներուն կապակցիւնը եւ ընդարձակ
 կարգաբաժանութեանը, այլ միայն արձանագրական ու
 ձեռք զրտ գրու հաստատներ են, որոնք հասկը-
 յան ու իրարու հետ հիւսելու շատ տեղ մեծ տա-
 ճանակը կը պահանջէ, այստ անմայնի գեթ
 ծանրաբեւ զիպուածները պարունակելով՝ պատ-
 մութեան պիտաւոր տեղերուն կրնան յիշուողն կամ
 թէ ըստ՝ կուտան ըլլայ: Ասոնց վրայ աշխատող
 գիտնականները մեծաւ մասամբ Կերտանացի, Կար-
 օնացի եւ Կիստանացի բանակը են, որոնք միայն
 յոյսով շատ կարեւոր կարեւոր Տրասպարակցին ու
 ընդհանուր պատմութեան մեծ օգուտ բխն: Կրնայ
 յաւանդուցած մասը պիտաւորաբար Պարսից լե-
 յաւ: Պարսից բուսած սեպագիրներն են, ինչու
 որ այնչափ ընդունելով ու ձեւերով գտնուած
 սեպագիրայ գրոյ մէջ պարակազան ամենէն աւելի
 պարզ ու պարզեցեցեցին է: Հիմայ գիտնականը
 զարգած են Կարտա, Բարեխաստ, Կիստան
 բուսած սեպագրոց տեսակներն ալ կարգաւոր: Եւ
 անց մէջ գեա հոյերէն յեղուա արձանագիր տե-
 ճուած չէ, որուն գրութիւնը միջին հաստատան կ'ե-
 յուց, եւ որուն գիտար պատմական բուսարու-
 թիւնց Տեա մեկտեղ անհամար բանագրական ու
 գրական կրնայ մտադարարել ազգային լեզուին
 ճիշտութեամբ հայկերէն բարբառին հին ձեւերը մեր
 ազգին առջեւ հանելով: Ասոր ոմով աւելի յոյս
 կ'ունենցուի, որ Կարտա Հայաստանի լեզուայն կարգերը
 ինչպէս Աւն, Մանայկերտ... բաւական առա-
 տութեամբ կան:

Բայց արդէն ամեն մտայն ինչ իրեւ կրնայ խոր-
 ճորտեղ, որ հայերէն լեզուա սեպագիր չգրու-
 թուած ալ մեր գրացի ազգերուն արձանագրութեանց
 մէջ Կարտա Հայոց վրայ կերպ կերպ յիշատակուած
 ներ պահած պիտի ըլլան: Ասոր մէջ օրինակը
 յայտնի Հայոց մը Կարտանի վրայ խառնուրդ
 լով Պարսից գեթ պատերազմից յառաջադրն Տրա-
 սպարակցին, որն որ պատմական գրեթէ մէջ ա-
 մենկն տեղ մը չկրնար: Եւ անպատճիւր կ'ուզեն
 ուրիշ վրայ եօթը կտոր սեպագիր արձանագրութեան
 ալ մեր ընթերցողաց հարցել, որոնք Հայոց պատ-
 մութեան նկատմամբ: անհամեմատ աւելի ընթերցու-
 թիւն ունին: Եւ արձանագրութեան հին հատը
 Հայաստան արդեւաւոր լրացիր (Տեա 1851, Թե-
 յիւ 23) գրած էր, սակայն մեր հոս ամենեւ ալ
 մեկնայ գնելէն զամ կ'ուզենք նաեւ ամբողջ հա-
 մուտ մեծ ուղիւ հետեւութիւններն ալ միան-
 յառաջ յառաջ ընելու, որովհետեւ արդէն փոր-
 թուած բան է, թէ ասանկ պատմական նիւթերու
 Տեա 1851, Թե. 23

մտայ գրող մը պետք է մանուսկր ինչ տնայ պը-
 եւայ հետեւեալը գուցեն ալ իր հաստատան
 պատմութեանը ծանոցանել, բան թէ աս գործու-
 թիւն ինչերը միայն կարեւորներն ինչու:

Միայն թէ հոս բուն սեպագիր արձանագրութեան
 չգրած՝ պետք է գիտնալ թէ որ ատենուս եւ որ
 անձանց կը վերաբերին անոնք եւ թէ ընդհանրա-
 որէս ինչ իմաստ ու ինչ հետեւութիւն կը պարու-
 նակեն: Քրիստոս 338 տարու չափ յառաջ՝ Պար-
 սից թագաւորութիւնը հաստատեց Կիստա, որն
 հետ մեր Հայկազանի Տիրարը շատ կապակցու-
 թիւն է. որովհետեւ թիւն ունի յոս: Կիստան կամ
 թիւն սրգին անորի մեծնէն ետեւ Պարսից թա-
 գաւոր ընտրեցաւ Կիստի Տրեղարը Աշտու-
 նան թեւան արդին Կարտ, որն որ աս պատճա-
 բաւ Կարտ Աշտուան կը կոչուի: Պարսից թա-
 գաւորներն աս յեղը կ'ըսուի ընդհանուր անուամբ
 Աշտուան, ինչու որ Աշտուան կամ Աշտուան անուն
 Պարսից մը Տեղեւոր արդին երբու ձեւը զարակ
 յառաջ եկած է. մէկը գուցէ Երեզուրից՝ Կար-
 քէն, Կիստա եւ միւս Կարտէն, Կիստի անձանայ
 մեծնը արդին: Իսկ Տեղեւորի մեկը զաւակն է
 Աշտուան, Աշտ, Աշտու, Կարտ, որն որ անոր-
 չի կառնար յարգելու: Ասոր համար Կարտ հնչ
 ղեն արձանագրոց մէջ Աշտուան յիշուին ինչ-
 արդ իշխողն կ'անուան: Աս արդեւ զարմն հին
 պարսիկն ընդուա եղած արձանագրութիւններն
 ալ Աշտուան պիտաւոր կ'ըսուին: Մեր հոս յա-
 ռաջ ընթերցու հաստատները Աշտուան Կա-
 րտին կը վերաբերին, որոնք Պարսկաստանի Պե-
 ճիւտն լեզուն ժողովրդն վրայ փորած են: Գա-
 անք շատ հնայեա իմաստներ մեկնած են, բայց
 որ Օփիկիթ գերմանացի ուսանակար բոլոր
 ժողովրդ՝ նոր քննադատութեան տակ ձգել է.
 Պարսից Աշտուան օրագրոյն մէջ հետահետ հրա-
 տարակց:

Կարտ Աշտուան Պարսից թագաւորակն
 գահին վրայ նստելու պէս՝ քանակաւ ազգաց հետ
 պատերազմ ունեցաւ, ինչպէս իր սեպագիրայ ար-
 ձանագրութեան ալ կը հաստատեն: Շատ տեղեր յա-
 ջուգութեամբ յարկելով՝ կրնայ բուսիլ թէ Կիստի
 հիմնարկած պետութեան բուն կարգի եւ ընդար-
 ձակի երբու, այնպէս որ Պարսից տերութիւնը հո-
 րաւէն մինչեւ Կիստաս, տրեւելքն մինչեւ Հիւն-
 կաստանի սահմանները եւ արեւմուտքն մինչեւ Կի-
 ստաստն կը համար: Եւ ամեն տեղերական գեղ-
 յերուն մէջ Կարտ անտարակոյ Հայաստանի հետ
 ալ պատերազմներ բաւ, զորոնք, ինչպէս նաեւ ա-
 նոնց պատգն իր արձանագրութեան մէջ փորել
 ստեւծ է, եւ որոնք մինչեւ հիմայ պատմագրո-
 թիւն մը յիշատակած չէր: Հոս մեզ պիտաւորաբար
 միտ պիտի գնենք թէ Կարտին արձանագրութեան
 կամ անձանկան գաւանդութիւնները կը գուցեն
 արգեւոր որ Բիւր Հայաստանը յարգելին նաւաճած
 ըլլայ, եւ կամ թէ կրնայ կերպով մը գուցեն
 թէ Հայոց կոչման Կարտին գեթ պատերազմն
 ձգ էր Եւրոպ: Ասոնք ծանոցանելն ետքը կը սիր-
 սից բուն սեպագիրները յառաջ բերել ինչպ-
 անկելով որ Օփիկիթին հասկրածին համեմատ:
 (Պատ շարանակ):

Պ Ա Տ Ի Ը Կ Ա Ն

Պատմութեան Կարտին Բանակը:

(Արեւ. Տեա Թե. 28 ու 29):

Վճարակ անհատի անհետ եղաւ աս նոր Կղեր-
 սանդրին գեղեցիկ յայտնութեան պտուղը, ան բու-
 սիւն էր որ ինչ իրեն՝ ձեւոր գրածի պէս յալ-
 թաթիւն կը խոստանար: Թագուլ եւ զամուլ՝ իր
 պատուոյն ձեւը չէր տար, անոր համար կրցան
 Կարտը խաղաղութեան խոսակցութիւններով
 յարգելի ատեն գերը հոս բունը՝ մինչեւ թէ Կ
 զամուլն է. թէ հոս մնայ իրեն տեղեւորի եղաւ եւ
 երկուքն ալ հաստատարակս վտանգուար էր: Զմե-
 բուան պարն արդէն վրայ հասած էր, մէկ մ'ալ
 Կարտ խաղաղութեան խոսակցի մեկն կորեցին:
 Եւ ատեն Կարտին՝ Վասիւի մտքին վրայ սնու-
 թաթիւն մտնելու տեղ, ալ ըն առտ նոյն կեան
 ծակին՝ որ բոլորովն անապատ ու անտարի եղած
 էր, ան գեղ կ'անակին եւ գտնուց: Հսկանկերի
 196 ծանրայ կըս իր յոյս մնացած բանակին, որ
 արդէն ուտելիք ու հոնուստիւն չունենալուն՝
 մեծ նեղութեան մէջ էր: 180,000 քաջ պիտուորով
 մարտադր պատճ էր, եւ 120,000 բարբ արու-
 կանած, ու ամեն գիտարակն կրտնութեան լիզը-
 ցած ու վճարած գիտարակնով քաղցելն էր: Ար-
 զագուած աւելին 20,000 սղակ վրայ բեռնարար
 հետերն կը տանէին: Բանակին վերջին գումարակ-
 ները գեա անոնց 23ին քրեմին կ'ընէին: Կար-
 տին հրաման տուած էր որ նոյն պայտան սը հանին:

բայց արտարծք ու անարար բացուած տեղաներէն
 քիչը կրակ տալն, անոնք ալ նոյն հսկայածեւ
 պատերուն վրաս մը չկրցան ընել: Հայոց բանի մը
 մասակայ շէնքեր վեանցան կամ փրան:

Վճարակներն յարգութեամբ արեւը մտած էր:
 Կարտին բուն չէ ան սարապիւնի գործն ու խղճարի
 կարասութիւնը սարապիւն, որուն վերապահ զոճ
 երբու բոլոր բանակը: Կարտին ալ իր կեանքն ա-
 ղատելու համար՝ միտակով մէկ ծառայով մը, ան-
 պիտան բայիկի մը մէջ մնաւ՝ Կիստին անոնցով
 փոխաւ: ան զորուոր իշխանը՝ որ հինգ ամիս յա-
 ռաջ նոյն սահմանէն Կարտաստան մտած էր անանկ
 պատերազմական զորութեամբ մը՝ որ Քանքստին
 ժամանակէն կանա աշխարհքս մէկ մ'ալ տեսած
 չէր: Եւ սարապիւնի բազմութեան մէջէն հարցու-
 մէկ կամ երկու հարց հարց գնալով ու կիսա-
 մեր իրենց տեղը հասուն: Հետեւեալ գործուն Կա-
 սաց երկրին մէջ ինչպէս եղան 300,000 մարդկան ու
 150,000 ձիու զիւն, որոնք Կարտինի արշաւանքին
 մնացորդն էին, եւ որոնց մէջ բոլոր իր աշխարհա-
 կալած ազգերուն ծաղիկները կային: Իսկ գերի
 բանուած 100,000 պատերազմիկներ՝ սաստիկ ձմեւ
 ատեն Սիսիւրիա քրուտան, ուր ցրտին սղակու-
 թիւն ու տարժանեցի աշխատութեան չկրնանալով
 մեռան:

Կայտերութեան արտակալն կուտ կառավարու-
 թիւնն ու աղբ մեկտեղ ձեւք գործին քաղցին
 հսկայածեւ շինութեան, որն որ անոյ աւելի մեծա-
 գործ ու քանակի կ'ըլլար՝ որովհետեւ ամեն մարդ
 կրտնակն պարտաւոր լիցուած կը գործէր, իբրև
 սուրբ քաղցը համարելով: Բոլոր Կարտայ տերու-
 թիւնը կրտնէն ու աւարտաթիւնէն քաղցին
 լինակալ կրտն մնալ, իբրև սուր պարտաւորու-
 թիւն մը փրան առաւ Կարտին: Եւ վճարուած սա-
 կին գումարը մինչեւ 400 միլիոն ուսղիկ հասաւ:
 Բայց շատերը չուզեցին որ կրտն փրաններուն սեղը
 ալ կերպով լիցուի, սրով իրենց հարեւնապարկան
 զոհին պարծանքն աւելի մեծացցին: Արտաւ իւ-
 ղաղնալէն ետեւ՝ անոնք սարսիկներ 160,000 որմեա-
 ղիք ու գործուորք փրանքը վերցնելու, մարքս-
 յու եւ նոր շէնքեր շինելու կը պարտին, ինչ ան
 25—30,000 գործուորները զորոնք տերութիւնը
 հասարակաց շէնքերուն կը ծառայեցնէր: Եւ յայտնի
 սրտաբոյ կարգի միջոցներով զարմանալի եղանակաւ
 մը եղաւ կանգնեցաւ նոր Մոսկուա արիւն 12 սարի-
 կերը (1824ին) անոնքն միջոցն վրայ եւ անկից
 շատ աւելի փոսաւոր ու պերճ: Կոյն ատեն անոն-
 նին պէս 300,000 ընակի ու 11,000 տան ունէր,
 որոնց մէջ 400 պալատ կար: — Բոլորքն շրջնա-
 կը տանուէի ժամ կը տեւէ, անի 14,000 շէնք,
 850 ճամբայ, ու 300էն աւելի բաւ մասին շքեղ
 կեդրէն: 350 գործատուներու մէջ 110,000 գոր-
 ծուոր ու արտեւտուոր մարդիկ կան, որոնք բաւ
 մեծի մասին սահմանակից տղակրտն են: Եւ գործա-
 տուներէն շատերը (ինչպէս նաեւ բոլոր Կարտաս-
 տանի գործատուներուն մեծ մասը) գիտարակն
 կարգ կանոն ունին: Եւ յայտնի կարգի ու կանոնի
 տակ են նաեւ ամեն հասարակաց շէնքերը, ինչպէս
 են ճամբաները մոլորուա, կրակ մարտա, երաշտու-
 թիւն տղաուա եւ ասոնց նման բաներու համար ե-
 ղած շէնքերը:

Կոր շինուած համալսարանին շէնքեր կրտն միջին
 սուսի արժեք: Բայց անկից ցատ է ուսանողանին
 արտեւտոյն ու գիտութեանց համար հարկուար ե-
 կոյն գրասիրտի զորն որ կարբար իբրև ստանա-
 կան պարգեւ շնորհ: Կարտին պիտաւոր տեսիլի
 եւ ընդհանրապէս 100 Կարտին կայ իսկ ուսանող-
 ներուն թիւը՝ 1200 ու 2000 մէջ է: Սոսկաւ Բե-
 րոպուրիէն աւելի Կարտաց ազգային գրադասու-
 թեան ու կրթութեան կենդանն ու գիտար տեղն
 է: Կարտին լիցուա երկուքի մատեանները Մա-
 կու կը տարին, անոր համար ալ հոս գրադասու-
 սութիւնը ծաղկած է եւ շատ սարապաններ կան:
 Կան նաեւ 80 շափ բարեխարսութեան շէնքեր, ո-
 ռոնց մէջ կը հոգացուին հիւանդ, աղքատ ու սնու-
 ցիական անձնք:

Սոսկաւացոց այնուսկաններուն ու հարուստ-
 ներուն վրայ արեւելեան պարպարտութիւնն ու
 շարժութիւնը կը անտեսի, որն որ Բեղրոպուրի
 բնակչաց վրայ պնջափ շէնքուար: Հասարակ կամ
 ստիպան մարդիկ ալ տեղի ու հոնուստ կ'աղբին,
 որովհետեւ գործերը շատ են, Կարտ ալ լինու-
 թեան արտաւտուար: Կարտայն պարտաւոր Կա-
 րտայի ուրիշ մարտադրներուն մեծ մասն աճում
 կ'ընայ:

Եւ ինչպիսի ազգերու քանակութեան ու բազմու-
 թիւն կայ հոս որ կրնայ բաւել թէ ամեն ախոյի
 սղակերն իրենց երկուքիկներն անմեւ: Այսպիսի
 կանոններն կ'ենն աւելի գրեցի եւ բաւ մեծի մա-
 սին արեւելի են:

